

УДК 347.1

І. І. ДАХНО

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ МЕРЕЖИВО В УКРАЇНІ Й ДОВКОЛА НЕЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Наукові праці МАУП, 2015, вип. 46(3), с. 46–52

Досліджено чотири акти важливого значення у сфері цивільного права: “Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік” від 31 травня 1991 р., Модельний Цивільний кодекс для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 29 жовтня 1994 р., проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р., Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. Аналізується еволюція згаданих вище актів, їх досягнення та недоліки.

Цивільні правовідносини та їх правове регулювання завжди перебували у полі зору юридичної науки та практики. Вдосконаленню правового регулювання межі бути не може. До такого вдосконалення слід ставитися як до перманентного процесу, який не має ні початку, ні кінця. Запропонована читачам стаття спрямована на вдосконалення того, що вже є в Україні, — тобто її третього Цивільного кодексу.

Про Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. публікації є, і було б дивно, якби їх не було. Публікацій про напрацювання, які використовувалися під час створення цього Цивільного кодексу, виявити не вдалося, що й спонукало написати цю статтю.

Звернімо увагу юридичної громадськості на необхідність вдосконалення чинного Цивільного кодексу України.

У статті досліджуються:

- “Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік” від 31 травня 1991 р. (“Основи-1991”) [1];
  - Модельний цивільний кодекс для держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 29 жовтня 1994 р. (Модельний ЦК) [2];
  - проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. (проект ЦК) [3];
  - Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (ЦК України) [4].
- “Основи-1991” мали таку структуру:
Розділ І. Загальні положення (статті 1–43).
Глава 1. Основні положення (статті 1–8).
Глава 2. Суб’єкти цивільних прав (статті 9–25).
Глава 3. Правочини (статті 26–30).
Глава 4. Цінні папери (статті 31–38).
Глава 5. Підраховування термінів. Позовна давність (статті 39–43).

Розділ II. Право власності. Інші речові права (статті 44–56).

Глава 6. Загальні положення (статті 44–53).

Глава 7. Захист прав власності та інших речових прав (статті 54–56).

Розділ III. Зобов'язальне право (статті 57–133).

Глава 8. Загальні положення про зобов'язання (статті 55–73).

Глава 9. Купівля-продаж (статті 74–84).

Глава 10. Оренда (статті 85–88).

Глава 11. Найм житлового приміщення (статті 89–90).

Глава 12. Підряд (статті 91–98).

Глава 13. Перевезення (статті 99–105).

Глава 14. Страхування (статті 106–108).

Глава 15. Розрахунки і кредитування (статті 109–114).

Глава 16. Доручення (статті 115–118).

Глава 17. Комісія (статті 119–121).

Глава 18. Спільна діяльність (статті 122–125).

Глава 19. Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди та безпідставного збагачення (статті 126–133).

Розділ IV. Авторське право (статті 134–143).

Розділ V. Право на винахід та інші результати творчості, що використовуються у виробництві (статті 144–152).

Розділ VI. Спадкове право (статті 153–155).

Розділ VII. Правоздатність іноземних громадян і юридичних осіб. Застосування цивільних законів іноземних держав і міжнародних договорів (статті 156–170).

Як бачимо, “Основи-1991” складаються із семи головних розділів. Маючи бажання, ці розділи можна називати книгами. Не було в “Основах-1991” сімейного права. Мабуть, законодавець згадав прислів'я: “Схід — справа тонка” і не захотів підливати зайвої оливи у непрості на той час взаємини між республіками і Союзом. Поміж ісламської громадськості залунали заклики про чотирьох дружин. Слов'янська громадськість вважала ж, що і однієї дружини забагато, а не те, що чотирьох.

Не зовсім зрозуміло, чому союзний законодавець виділив цінним паперам окрему

главу. Можливо тому, що досі їх палітра була вузькою?

“Основи-1991” не дуже добре вписалися в ланцюжок стародавньо-римського правника-класика Гая: особи-речі-дії. Та й пандекти можна було згрупувати краще.

Втіхою могла бути заява тодішнього спікера союзного парламенту доктора юридичних наук Анатолія Лук'янова про те, що з часом законодавці порозумнішають. За радянських часів задум не було реалізовано. Мабуть, не реалізований він ще й досі.

Переходимо до Модельного ЦК. Зберігаємо хронологічну послідовність. Модельний ЦК з'явився після “Основ-1991”, але до появи проекту ЦК України від 25 серпня 1991 р.

У нотатці “Модельний законодавчий акт” у третьому томі “Юридичної енциклопедії” [5] зазначається, що ним є типовий зразок правового вирішення тих чи інших питань, який рекомендується Міжпарламентською асамблеєю (МПА) СНД для нормативної орієнтації і використання у процесі творення законів держав-учасниць СНД. Ухвалення модельного акта передбачено Регламентом МПА на її планерному засіданні. Ухвалення відбувалося, коли його підтримували всі чи більшість парламентських делегацій держав-учасниць МПА. Після схвалення модельний акт надсилався як рекомендаційний для розгляду національними парламентами. Модельні акти готуються комісіями МПА.

Модельні законодавчі акти могли бути або повнотекстовими, або регулювати загальні принципи, або регламентувати конкретний об'єкт у рамках галузі права.

На п'ятому пленарному засіданні МПА держав-учасниць СНД в Санкт-Петербурзі 29 жовтня 1994 р. (нагадаємо: тоді Президентом України був Л. Кучма, спікером Верховної Ради — О. Мороз і прем'єр-міністром — В. Масол) було ухвалено першу частину Модельного ЦК. Цей рекомендаційний законодавчий акт СНД подала на ухвалення Постійна комісія МПА з правових питань. Головою ради Асамблеї тоді був В. Шумейко.

В Україні на той час діяв латаний-перелатаний “хрущовський” Цивільний кодекс [6],

і до появи Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. залишалося понад 8 років. Міжпарламентська асамблея не могла запозичити український Цивільний кодекс для Модельного цивільного кодексу, бо тоді в Україні ще не було свого Цивільного кодексу, доцільного для запозичення. Не можна запозичити те, чого немає. Українські фахівці могли запозичити положення Модельного ЦК, бо такий Кодекс вже був на час створення українського Кодексу.

На час створення Модельного ЦК вже кілька років були відомими “Основи-1991”.

Отже, цікаво поглянути, чи є повністю незалежними, чи, принаймні, достатньо автономними “Основи-1991”, Модельний ЦК, проект ЦК України і Цивільний кодекс України.

Модельний цивільний кодекс мав таку структуру.

Розділ I. Загальні положення (статті 1–219).

Підрозділ 1. *Основні положення* (статті 1–38).

Глава 1. Цивільне законодавство (статті 1–7).

Глава 2. Виникнення цивільних прав і зобов'язань, здійснення і захист цивільних прав (статті 8–22).

Глава 3. Об'єкти цивільних прав (статті 23–38).

Підрозділ 2. *Особи* (статті 39–151).

Глава 4. Громадяни (фізичні особи) (статті 39–60).

Глава 5. Юридичні особи (статті 61–148).

§ 1. Основні положення (статті 61–82).

§ 2. Господарські спільноти і товариства (статті 83–131).

1. Загальні положення (статті 83–85).

2. Повне товариство (статті 86–99).

3. Командитне товариство (статті 100–104).

4. Акціонерна командита (статті 105–106).

5. Товариство з обмеженою відповідальністю (статті 107–117).

6. Товариство з додатковою відповідальністю (стаття 118).

7. Акціонерне товариство (статті 119–129).

8. Дочірні і залежні спільноти (статті 130–131).

§ 3. Виробничі кооперативи (статті 132–137).

§ 4. Унітарні підприємства (статті 138–140).

§ 5. Некомерційні організації (статті 141–148).

Глава 6. Участь держави у відносинах, що регулюються цивільним законодавством (статті 149–151).

Підрозділ 3. *Правочини і представництво* (статті 152–188).

Глава 7. Правочини (статті 152–180).

§ 1. Поняття, види і форми правочинів (статті 152–164).

§ 2. Недійсність правочинів (статті 165–180).

Глава 8. Представництво. Довіреність (статті 181–188).

Підрозділ 4. *Цінні папери* (статті 189–200).

Глава 9. Загальні положення про цінні папери (статті 189–194).

Глава 10. Окремі види цінних паперів (статті 195–200).

Підрозділ 5. *Терміни. Позовна давність* (статті 201–219).

Глава 11. Підраховування термінів (статті 201–205).

Глава 12. Позовна давність (статті 206–219).

Розділ II. Право власності та інші речові права (статті 220–307).

Глава 13. Загальні положення (статті 220–227).

Глава 14. Набуття права власності (статті 228–244).

Глава 15. Припинення права власності (статті 245–254).

Глава 16. Загальна власність (статті 255–270).

Глава 17. Речові права на нерухоме майно (статті 271–290).

Глава 18. Право власності та інші речові права на житлові приміщення (статті 291–296).

Глава 19. Право господарського відання, право оперативного управління (статті 297–301).

Глава 20. Захист права власності та інших речових прав (стаття 302–307).

Розділ III. Загальна частина зобов'язального права (статті 308–448).

Підрозділ 1. *Загальні положення про зобов'язання* (статті 308–414).

Глава 21. Поняття і сторони зобов'язання (статті 308–309).

Глава 22. Виконання зобов'язань (статті 310–330).

Глава 23. Забезпечення виконання зобов'язань (статті 331–375).

§ 1. Загальні положення (стаття 331).

§ 2. Неустойка (статті 332–334).

§ 3. Застава (статті 335–354).

§ 4. Утримання (стаття 355).

§ 5. Поручительство (статті 356–362).

§ 6. Гарантія (статті 363–374).

§ 7. Завдаток (статті 375–376).

Глава 24. Зміна осіб у зобов'язанні (статті 376–387).

§ 1. Перехід прав до іншої особи (статті 376–385).

§ 2. Переведення боргу (статті 386–387).

Глава 25. Відповідальність за порушення зобов'язань (статті 388–401).

Глава 26. Припинення зобов'язань (статті 402–414).

Підрозділ 2. *Загальні положення про договір* (статті 415–448).

Глава 27. Поняття і умови договору (статті 415–426).

Глава 28. Укладення договору (статті 427–444).

Глава 29. Зміна і розірвання договору (статті 445–448).

Переходимо до наступного документу. Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. складався з восьми книг.

Книга перша “Загальна частина” (статті 1–259).

Книга друга “Особисті немайнові права фізичних осіб” (статті 260–307).

Книга третя “Речове право” (статті 308–425).

Книга четверта “Право інтелектуальної власності” (статті 426–546).

Книга п'ята “Зобов'язальне право” (статті 547–1269).

Книга шоста “Сімейне право” (статті 1270–1454).

Книга сьома “Спадкове право” (статті 1455–1550).

Книга восьма “Міжнародне приватне право” (статті 1551–1621).

З часу ухвалення “Основ-1991” тоді минуло менше ніж п'ять років. Тодішні українські правники про існування “Основ-1991” не могли не знати. Ці “Основи-1991” були такою величезною колодою, що її можна було помітити не лише в чужому окові, а й у своєму.

Малоймовірно, щоб Робоча група з підготовки проекту Цивільного кодексу, очолювана тодішнім міністром юстиції України, кандидатом юридичних наук Сергієм Петровичем Головатим, яка була утворена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 березня 1992 р. № 176-р, не знала про існування Модельного ЦК.

Сучасне покоління українських правників про Модельний ЦК може і не знати. Правники-цивілісти старшого покоління про нього мусили знати.

Факт запозичення в проект Цивільного кодексу України книги четвертої (про право інтелектуальної власності) свідчить про спільний правничий менталітет російських і українських правників. Почали союзні законодавці це робити в “Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік” від 8 грудня 1961 р. Закріпили помилку в “Основах-1991”. Продовжували традицію і в 1990-х роках, коли Радянського Союзу вже не було і коли нормальні країни у своїх цивільних кодексах про інтелектуальну власність не згадували. Виходило, що пуповину рвати важко.

Логічно вважати, що книги другу і третю слід було б у проекті Цивільного кодексу України поміняти місцями, тобто спочатку висвітлити речове право, а вже потім — особисті немайнові права, причому не лише фізичних, а й юридичних осіб.

Далі про наступний акт.

Цивільний кодекс України, ухвалений 16 січня 2003 р., складається з 6 книг.

Книга перша “Загальні положення” (статті 1–268).

Розділ I. Основні положення (статті 1–23).

Розділ II. Особи (статті 24–176).

Підрозділ 1. Фізична особа (статті 24–79).

Підрозділ 2. Юридична особа (статті 80–166).

Підрозділ 3. Участь держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах (статті 167–176).

Розділ III. Об'єкти цивільних прав (статті 177–201).

Розділ IV. Правочини. Представництво (статті 202–250).

Розділ V. Строки та терміни. Позовна давність (статті 251–268).

Книга друга “Особисті немайнові права фізичної особи” (статті 269–315).

Книга третя “Право власності та інші речові права” (статті 316–417).

Розділ I. Право власності (статті 316–394).

Розділ II. Речові права на чуже майно (статті 395–417).

Книга четверта “Право інтелектуальної власності” (статті 418–508).

Книга п'ята “Зобов'язальне право” (статті 509–1215).

Розділ I. Загальні положення про зобов'язання (статті 509–625).

Розділ II. Загальні положення про договір (статті 626–654).

Розділ III. Окремі види зобов'язань (статті 655–1215).

Підрозділ 1. Договірні зобов'язання (статті 655–1143).

Підрозділ 2. Недоговірні зобов'язання (статті 1144–1215).

Книга шоста “Спадкове право” (статті 1216–1308).

В “Основах-1991” розділ III відведено зобов'язальному праву. В ЦК України цьому праву відведено книгу п'яту. Це — черговий збіг структурних елементів, який свідчить про запозичення українськими правниками союзного надбання.

У ЦК України спадковому праву відведено шосту книгу, а в “Основах-1991” — розділ VI. Знову ж таки — орієнтація на союзне минуле.

В “Основах-1991” і ЦК України відсутнє сімейне право. В проекті ЦК від 25.08.1996 року воно було, але потім його зняли у зв'язку з ухваленням окремого Сімейного кодексу України. Мабуть, даремно, бо в цивільних кодексах багатьох більш-менш розумних країн

сімейне право вважається однією з головних підвалин цивільного законодавства. Там, очевидно, думають: “Навіщо потрібний Цивільний кодекс, якщо у ньому немає спадкового і сімейного права”. Більш важливі цивільно-правові відносини і придумати важко.

В “Основах-1991” інтелектуальній власності було відведено аж два розділи (IV і V). Слава Богу, що вони невеликі. В ЦК України розміщено книгу четверту про право інтелектуальної власності. Це ж було і в проекті ЦК.

Ні “Основи-1991”, ні проект ЦК, ні ЦК України не постраждали б, якби у них ці структурні підрозділи були відсутні. В усякому разі в такому вигляді, в якому вони там є. Письменник А. Чехов, якого нині Україна вважає своїм, говорив, що ніщо так не покращує оповідання, як його скорочення.

Споглядаючи на структури “Осн-1991”, проекту ЦК України і ЦК України та порівнюючи їх, на думку спадає запитання: “Навіщо укладачі в ці документи намагалися втиснути публічно-правові норми”. Навколо Цивільного кодексу, як супутники, неминуче кружлятимуть спеціальні закони. Навіть за бурхливої фантазії не можна уявити, що Цивільний кодекс буде регулювати все, скрізь і завжди. В Цивільному кодексі слід мати якомога менше публічно-правових норм. Цивільний кодекс континентальна (романо-германська) система права винайшла для регулювання саме цивільно-правових, а не якихось інших відносин.

І в “Основах-1991”, і в проекті ЦК, і в ЦК України є багато публічно-правових норм, яким там не місце.

При складанні тексту Цивільного кодексу слід вміти вчасно зупинитися і не втискувати в його текст (навіть якщо це дуже хочеться) те, що не є притаманним для цивільно-правових відносин.

Німецька юриспруденція наприкінці XIX ст. створила важливий юридичний винахід — Німецький цивільний кодекс 1896 р., який набув чинності 1 січня 1900 р., побудований за пандектною системою. Складається із “Загальної” та “Особливої” частин. Його родзинка — це саме “Загальна частина”.

Вважаємо, що перевершити німців можна лише відмовою від “Особливої частини”. Хай вона буде прерогативою спеціального законодавства. Натомість Цивільний кодекс має бути лише зібранням усіх можливих пандект, — тобто основних цивільно-правових положень, що стосуються осіб, речей і дій.

До Цивільного кодексу слід ставитися як до своєрідної конституції цивільного законодавства. В Україні є низка правничих структур-дармоїдів. Хай би вони і спробували створити абсолютно пандектний Цивільний кодекс. Нагадаємо: в кінці 1896 р. німці здивували юридичний світ Цивільним кодексом, що складався з двох частин — “Загальної” і “Особливої”. У німців пальму першості можна відібрати струнким і детальним зібранням загальних цивільно-правових норм. Без “Особливої частини” в Цивільному кодексі можна обійтися, а без “Загальної” — ні. Без “Загальної частини” повернемося до Баварського цивільного кодексу, який складався з 17 тис. статей.

Співставлення структур ЦК України від 16 січня 2003 р. і “Основ-1991” свідчить про те, що українська структура не є механічно списаною із союзних “Основ-1991”. Щоправда, відміни не є принциповими.

Логіка ж українського і союзного законодавств часто збігалася. В обох випадках тексти розпочиналися із “загальних положень” і “основних положень”. В українському тексті на “основні положення” припадала менше ніж десята частина статей “загальних положень”, а в союзному — дещо менше, ніж п'ята. Тобто питома вага “основних положень” у “загальних положеннях” у союзному акті є вищою. Після “основних положень” в обох випадках йдеться про особи.

ЦК України має у складі другого розділу підрозділ 3, що стосується участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у цивільних відносинах. В “Основах-1991” державу у мереживі цивільних правовідносин не забуто також. Цьому питанню присвячено в “Основах-1991” статті 22 і 25.

У ЦК України після суб'єктів йдеться про об'єкти цивільних прав. В “Основах-1991”

об'єкти не зібрано в одну главу. Там цінним паперам присвячено окрему главу. Цінні папери, зрозуміло, є важливим об'єктом цивільних прав, але ж далеко не єдиним.

Особистим немайновим правам фізичної особи в ЦК України відведено окрему книгу. В “Основах-1991” їм не відведено навіть главу.

Право власності та інші речові права мають книгу третю у ЦК України та розділ II в Основах-1991. Будемо вважати це також менталітетним збігом.

Автор статті достеменно не знає, як оплачувалася робота зі створення “Основ-1991”, проекту ЦК України від 25 серпня 1996 р. та Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. Якщо плата прив'язувалася до обсягу створеного тексту, то від такого методу надалі слід відмовитися. Потрібно пам'ятати, що свого часу в США при спорудженні залізниць уряд платив за довжину споруджених залізниць. Це спонукало будувати довгі залізниці у зручному рельєфі, а не споруджувати найзручніші і найкоротші магістралі.

У статті стисло висвітлено чотири важливі акти, що утворюють цікавий чотирикутник. Статтю написано про цивільно-правову мережу, яка чомусь досі не викликала достатньої уваги з боку юридичної наукової громадськості. Ця мережа заслуговує на увагу хоч би тому, що уроки минулого можна використати для уникнення помилок у майбутньому.

Висновки.

1. Цивільний кодекс України вимагає вдосконалення шляхом вилучення з нього публічно-правових норм та надання йому кращої структурної чіткості.

2. У процесі вдосконалення Цивільного кодексу України слід максимально повно використати напрацювання з першої, другої і третьої частин Модельного цивільного кодексу СНД.

3. Слід організувати широкий “круглий стіл”, де обговорити можливість вилучення з Цивільного кодексу того, що відоме як “особлива частина”, залишивши у ньому так звану “загальну частину” та розширивши її.

Література

1. "Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик". Утверждены Верховным Советом СССР 31 мая 1991 г. // Известия. — 26.06.1991 г.
2. Модельный гражданский кодекс для государств участников Содружества Независимых Государств. Утвержден Межпарламентской ассамблеей СНГ 29 октября 1994 г.
3. Проект Цивільного кодексу України від 25 серпня 1996 р. // Укр. право. — 1996. — № 2 (4) спецвипуск.
4. Цивільний кодекс України. Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-VI / Із змін і допов., внесеними Законом України від 19 червня 2003 р., № 980-IV. — К.: Вид. компанія "Воля", 2004. — 440 с.
5. Юридична енциклопедія: в 6 т. — Т. 3: К–М / Гол. редколегії Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во "Укр. енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2001. — 792 с.
6. Цивільний кодекс Української РСР // ВВР УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 463.

Цивільний кодекс України вимагає вдосконалення шляхом вилучення з нього публічно-правових норм та надання йому кращої структурної чіткості. У процесі вдосконалення Цивільного кодексу України слід максимально повно використати напрацювання з першої, другої і третьої частини Модельного цивільного кодексу СНД.

Гражданский кодекс Украины требует усовершенствования путем изъятия из него публично-правовых норм и предоставления ему лучшей структурной четкости. В процессе усовершенствования Гражданского кодекса Украины следует максимально полно использовать наработки по первой, второй и третьей части Модельного гражданского кодекса СНГ.

The Civil Code of Ukraine requires improvement through the exclusion of public law provision and better structural definition. In the process of improvement of the Civil Code of Ukraine to use in full the elaborations of the first, second and third parts of the Model Civil Code of the CIS.

Надійшла 25 березня 2015 р.